

—Nikolina Obradović—

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

686nika@gmail.com

UDK 314.7(497.6)

Pregledni članak

STANOVNIŠTVO, MIGRACIJE I RAZVOJ BOSNE I HERCEGOVINE

Sažetak

Rad se bavi pitanjima međunarodnih migracija i demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini, kao procesima potaknutim socioekonomskim razvojem. Na temelju dostupnih pokazatelja o stanovništvu i migracijama, analiziraju se posljedice migracijskih kretanja na proces demografske tranzicije i prospektivne procese razvoja zemlje. Migracijska kretanja na području Bosne i Hercegovine oduvijek su imala značajan utjecaj na socioekonomski razvoj i promjene u stanovništvu. Međutim, negativan migracijski saldo danas dodatno pogoršava uznapredovalu demografsku tranziciju i ubrzava proces depopulacije, što ugrožava razvojne perspektive zemlje.

Ključne riječi: stanovništvo, migracije, razvoj, Bosna i Hercegovina

POPULATION, MIGRATION AND DEVELOPMENT OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract

The article is addressing international migration and demographic transition in Bosnia and Herzegovina as processes instigated by socio-economic development. Taking into consideration available data related to population and migrations, the author is analysing consequences of migration movements on demographic transition and prospects of country's development. Migrations in Bosnia and Herzegovina have always had significant influence on socio-economic development and have affected population changes. However, the negative migration balance is currently additionally aggravating the trend of mature demographic transition and is accelerating the process of depopulation, which undermines the country's development prospects.

Key words: population, migrations, development, Bosnia and Herzegovina

Uvod

Razvoj je dinamičan proces koji poistovjećujemo s rastom, napretkom i osnaživanjem. Razvoj podrazumijeva povećanje ljudskih mogućnosti, produktivnosti, kreativnosti i izbora u uvjetima sigurna okruženja, gdje građani mogu živjeti dostojanstveno i ravnopravno. Vladavina prava, jednakost mogućnosti te jednak pristup pravima, uslugama i resursima neizostavne su odrednice razvoja. Važan segment ukupnog društvenog razvoja čini gospodarski rast koji treba pratiti ukupan napredak u poboljšanju životnoga standarda svih građana, a ponajprije onih koji su u najlošijem položaju.¹ Nadasve, gospodarski je razvoj neodrživ bez društvenoga napretka. Naime, gospodarski je napredak u izravnoj vezi s brojem stanovnika, njegovom starosnom strukturom, stupnjem obrazovanja, vještinama i zdravstvenim stanjem. O tome će ovisiti, između ostaloga, temeljna obilježja tržišta rada i produktivni potencijal gospodarstva i razina BDP-a te izdvajanja na neproduktivni dio stanovništva. S druge strane, agregatna potrošnja jednoga gospodarstva bit će determinirana potrebama, potrošačkim navikama i potrošačkom moći njezinih stanovnika. Što je stanovništvo veće i što je veća njegova kupovna moć to je veći potencijal gospodarskoga rasta.

Važnost stanovništva i migracija za društveni razvoj je mnogostrana. Karakteristike stanovništva, kao što su njegova starosna struktura, obrazovanje, kreativnost i radne navike, zdravlje itd., određuju sve bitne značajke svakog gospodarskog i društvenog sustava. Stanovništvo je izvor radne snage i u suvremenu društvu dio produktivne baze gospodarstva. Tako Theodore W. Schultz navodi da se razvoj ljudskoga čimbenika tijekom ukupnog procesa modernizacije društva pokazao kao ključan pokretač gospodarskoga napretka.² Stoga odlučujući proizvodni čimbenici u poboljšanju blagostanja nisu prostor, energija i obradiva zemlja, nego poboljšanje kvalitete stanovništva i napredak u znanju. Ipak, danas više nego prije ljudi i ljudski kapital čine okosnicu i gospodarskog i društvenog razvoja. Ljudi i njihovo znanje i vještine najvažniji su elementi visokorazvijenih ekonomija znanja. Te države planiraju svoju migracijsku politiku u skladu sa svojim potrebama. Stoga, uspješne

¹ Usp. John RAWLS, *A Theory of Justice*, Oxford, 2009.

² Usp. Theodore W. SCHULTZ, *Investing in People: The Economics of Population Quality*, Berkeley – Los Angeles – London, 1985.

države, kao i uspješna poduzeća koja sustavno planiraju svoj razvoj, nastoje privući i zadržati ljudski kapital nužan za uspješno funkcioniranje poduzeća i ukupna gospodarstva. Iako države odredišta svjetske migracije još uvijek trebaju i visokoobrazovane i nisko obrazovane radnike, smatra se da će u budućnosti preferencije ići isključivo u korist visokoobrazovanih.

Međunarodne migracije u razvojnom kontekstu odnose se na prisilne i dragovoljne migracije. S napretkom tehnologije transporta i komunikacija troškovi migracija opadaju što dodatno pomaže i omogućava migracijska kretanja. Iako migracije prate razvoj, demografska slika svijeta prepuna je kontrasta. Većinu najrazvijenijih i najbogatijih država svijeta koje privlače migrante brine nizak natalitet i porast troškova uzdržavanja staračkoga stanovništva. S druge strane, većina zemalja u razvoju u kojima je populacijska presija najjača te stope rasta stanovništva najveće, ekonomski su najzaostaliye i karakterizira ih nizak društveni proizvod, kako agregatno tako i *per kapita*.³

Pitanje je koliko su migracijska kretanja povezana i uvjetovana različitim fazama demografske tranzicije, odnosno razvoja društva. Proces demografske tranzicije, kako pojašnjava Alica Wertheimer-Baletić, izravno je povezan s procesom modernizacije društva, koju obilježava porast urbanoga stanovništva, dezintegracija proširenih, velikih obitelji iz tradicionalnoga društva te promjene u stilu života jačanjem individualizma.⁴ Specifične tendencije kretanja nataliteta i mortaliteta uslijed promjena vezanih za modernizaciju društva, kao što su rast životnoga standarda, širenje obrazovanja, proširenje obuhvata i kvalitete zdravstvene skrbi, uzrokuju promjene u strukturi stanovništva. Ukratko, teorija demografske tranzicije postulira funkcionalnu poveznicu između stopa rađanja, odnosno nataliteta i stopa umiranja, odnosno mortaliteta. Pritom se pojedine etape razvoja stanovništva (određene kroz stope rađanja i umiranja) smještaju u određen društvenogospodarski okvir ili stupanj razvoja. Međutim, neki autori zastupaju gledište da je proces transformacije stanovništva u industrijskoj i sada postindustrijskoj fazi učinkovit način racionalizacije biološke reprodukcije ljudske vrste.⁵ Naime, demografska je tranzicija razumna metoda koja omogućuje popravljjanje uvjeta života i putem

³ Usp. ALICA WERTHEIMER-BALETIĆ, *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, 1999., str. 103.

⁴ Usp. *isto*, str. 106.

⁵ Usp. ILIJAS BOŠNJOVIĆ, *Demografska crna jama: nova zamka industrijskog društva*, Sarajevo, 1990.

dragovoljne kontrole rađanja uspostavljanje ravnoteže između stopa nataliteta i mortaliteta. Međutim, Bošnjović naglašava da demografska tranzicija ipak ima zloćudan karakter jer je krajnji ishod ovoga procesa depopulacija.⁶

Razvojem društva dolazi do većih migracijskih kretanja, kako unutarnjih tako i vanjskih. U procesu demografske tranzicije stanovništvo postaje znatno pokretljivije. Gotovo je pravilo da što je demografska tranzicija zrelija to je pokretljivost stanovništva veća. Međutim, ne postoji kohezivan model koji bi povezao demografsku tranziciju s migracijama.⁷

Hatton i Williamson⁸ smatraju da povijesno masovna migracija dolazi kao krajnji odgovor na visoke stope rađanja u zemljama emigracije. Oni koriste ekonomski model i tipično uzimaju demografski rast kao egzogeni čimbenik migracija. *Push / pull* model migracija u fokus analize stavlja demografski pritisak objašnjavajući da migranti u pravilu dolaze iz država s visokim stopama nataliteta u države gdje je demografski pritisak slabiji. Analogno tomu, migracijska su kretanja proporcionalna i objašnjavaju se razlikama u dohotku, mogućnostima zaposlenja i zarade, dobiti od obrazovanja, slobodi, itd. Osim toga, što je distanca veća to je migracijski potisak manji. Ovu teoriju potvrđuju empirijska istraživanja o migracijama iz zemalja u razvoju s visokim stopama nataliteta i rasta stanovništva u razvijene zemlje sa stagnirajućim stopama rasta stanovništva i visokim dohotkom.

Fargues⁹ i Beine, Docquier i Schiff¹⁰ istraživali su utjecaj međunarodnih migracija na demografsku tranziciju u zemljama u razvoju, u prvom redu na kontrolu rađanja i tranziciju s visokih ka niskim stopama fertiliteta među migrantima u zemljama imigracije i stanovništvu koje se nije pomicalo u zemljama emigracije. Njihovi nalazi sugeriraju da emigranti u zemlje svoga podrijetla prenose ideje, odnosno da međunarodne migracije doprinose širenju ideja i načina života koji dovode do niskih stopa rađanja u zemljama koje proizvode emigrante. Tako međunarodne migracije u konačnici vode k smanjenju

⁶ Usp. isto.

⁷ Usp. Philippe FARGUES, „International Migration and the Demographic Transition: A Two – Way Interaction“, *International Migration Review*, god. XLV., 2011., br. 3., str. 588. – 614.

⁸ Vidi Timothy HATTON – Jeffrey WILLIAMSON, *Global Migration and the World Economy: Two Centuries of Policy and Performance*, Cambridge, 2006.

⁹ Vidi isto.

¹⁰ Vidi Michel BEINE – Frederic DOCQUIER – Maurice SCHIFF, *International Migration, Transfers of Norms and Home Country Fertility*, Discussion Paper Series, Bonn, 2008.

svjetske populacije. Nadalje, opadajuće stope nataliteta u zemljama emigracije generiraju nov profil emigranata. Dok su međunarodni migranti u prethodnim razdobljima uglavnom ulazili u brak prije emigracije, novi migranti sada ne ostavljaju supružnike i djecu u državi domicila. Na kraju autori sugeriraju da ova fundamentalna promjena može izazvati kritičnu promjenu u ekonomiji migracija. Do nedavno su migranti iz zemalja u razvoju bili motivirani altruističkim nagonom kako bi prehranili i obrazovali obitelj kod kuće. Novčane doznake iz inozemstva bile su osnovni ako ne i jedini razlog migracije. Danas mlade migrante više zanima rad na sebi i ulaganje u sebe. Stoga migranti sve više imaju sklonost akumulirati ne samo financijski kapital nego i individualni ljudski kapital kroz formalnu edukaciju i iskustvo. Danas primarni cilj tipičnoga migranta više nije popraviti materijalni status obitelji kod kuće, jer je vrlo često obitelj s njima, nego povećati mogućnosti za sebe.

Bosna i Hercegovina nesumnjivo je država migracija. Samo su u zadnjih pola stoljeća na ovom području kroz različite etape zabilježeni svi oblici migracija uključujući vanjske i unutarnje, prinudne i dragovoljne, legalne i ilegalne. Sljedeće poglavlje daje pregled razvoja stanovništva i migracijskih tokova u Bosni i Hercegovini.

1. Kratka povijest stanovništva i migracija u Bosni i Hercegovini

Najstariji podatci o stanovništvu u Bosni i Hercegovini datiraju iz razdoblja austrougarske vladavine.¹¹ Prvi popis stanovništva rađen je godinu dana nakon što je 1878. Austro-Ugarska Monarhija okupirala državu¹², a drugi godinu dana poslije. Zbog niza nepovoljnih okolnosti prvim i drugim popisom stanovništva utvrđen je samo broj stanovnika i njegova vjerska struktura dok

¹¹ Koliko je poznato, turska administracija nije ostavila u nasljeđe pouzdane statističke podatke o stanovništvu jer su svi njezini popisi bili podređeni utvrđivanju fiskalnih obveza stanovništva. Detaljnije vidi: Ilijaš HADŽIBEGOVIĆ, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo, 1980., str. 100.

¹² Odlukom velikih sila na kongresu u Berlinu (od 13. lipnja do 13. srpnja 1878.) Austro-Ugarska je Monarhija okupirala Bosnu i Hercegovinu, koja je i dalje ostala u sastavu Otomanskog Carstva. Tri desetljeća poslije, 1908. godine Austro-Ugarska izaziva Bosansku krizu formalno aneksirajući okupirano područje i uspostavljajući Kondominijum Bosne i Hercegovine pod zajedničkom kontrolom Austrije i Mađarske.

je statistička slika bila ograničena samo na važnija zanimanja i popis muških osoba.¹³

Iz 1. tablice, gdje su prezentirani osnovni pokazatelji o stanovništvu Bosne i Hercegovine prema svim dosadašnjim popisima, vidimo da je ukupno stanovništvo prema prvome popisu brojilo svega nešto više od milijun i sto tisuća stanovnika. No, uslijed više čimbenika, od kojih treba ponajprije istaknuti razdoblja mira i stabilnosti te jačanja gospodarske aktivnosti, stanovništvo Bosne i Hercegovine počinje rasti. Međutim, razdoblje austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini obilježeno je i velikim migracijama stanovništva.

Glede migracija treba imati na umu da je općenito teško dati pouzdanu sliku o migracijskim kretanjima jer jedan značajan broj migracija nije moguće evidentirati. Stoga, o emigracijskim kretanjima postoje samo procjene koje se često temelje na podacima o useljenicima u zemljama odredišta. O imigracijama u Bosnu i Hercegovinu najpouzdaniji su izvor podataka popisi stanovništva.

Austrougarska uprava, da bi potaknula razvojne procese u Bosni i Hercegovini, dovodi značajan broj činovnika, namještenika i zanatlija koji su radili u službi ili su angažirani na pokretanju proizvodnje, poučavanju domaće radne snage i slično. Pored stručnjaka koje je angažirala država, doseljavaju se i poslovni ljudi, poduzetnici, zanatlije, trgovci te strani seljaci – kolonisti. Naseljavanje potonjih potpomagala je država. U većini slučajeva kolonisti su se naseljavali u skupinama formirajući tako potpuno nova naselja u područjima sjeverozapadne Bosne (Gradiška, Banja Luka, Prijedor), sjeveroistočne Bosne oko Dervente i Bijeljine i Zvornika te u Hercegovini oko Konjica. Prema Hadžibegoviću¹⁴ ukupan broj stranaca u BiH 1885. godine iznosio je 27.438 osoba, ili 2,05 % ukupnoga civilnoga stanovništva. U sljedećih deset godina broj stranaca je porastao na 70.848 osoba, ili 4,51 % ukupnoga civilnoga stanovništva, a do 1910. broj stranaca dosegnuo je brojku od 114.591 osoba, ili 6,04 % ukupnoga civilnoga stanovništva u BiH. Nacionalnu pripadnost doseljenika bilo je moguće odrediti samo na temelju materinskoga jezika koji je bilježen prilikom popisa stanovništva 1910. godine. Tako Hadžibegović¹⁵

¹³ Usp. I. HADŽIBEGOVIĆ, *n. dj.*, str. 100.

¹⁴ Usp. *isto*, str. 116.

¹⁵ Usp. *isto*.

navodi da 50,76 % svih stranaca dolazi s hrvatskoga ili srpskoga govornog područja. Nakon njih po brojnosti su prednjačili Nijemci, Poljaci, Rusini, Česi, Mađari, Slovenci, Talijani i ostali. Useljavanje stranaca u BiH značilo je unosenje novih tehnoloških i komercijalnih znanja i tečevina europske civilizacije, što se moglo vidjeti u razvijanju nove poslovne prakse, arhitekturi, načinu odijevanja, itd.

S druge strane, neposredno nakon dolaska austrougarske vlasti započinje iseljavanje muslimanskoga stanovništva u Tursku, koje će u tri navrata imati razmjere masovnoga iseljavanja. Prvi val od 1881. do 1882., kada se iselilo oko 8.000 muslimana, bio je izazvan uvođenjem vojne obveze. Drugi val iseljavanja zbio se od 1890. do 1891. te treći, i najmasovniji, nakon aneksije zemlje od 1910. do 1911., kada zemlju napušta oko 28.000 muslimana.¹⁶ Usporedo s iseljavanjem muslimana u Tursku u prekooceanske zemlje iseljava kršćansko ruralno stanovništvo iz područja Hercegovine (Trebinje, Gacko, Nevesinje, Bileća, Stolac, Ljubinje i Ljubuški) i Bosanske krajine (cazinski i bosansko-krupski srez). Ovaj val iseljavanja Hercegovinu je zapljusnuo iz Hrvatskog primorja, a uzrokovan je prvenstveno ekonomskim razlozima i rastom nataliteta u ruralnim područjima. Naime, rast nataliteta u uvjetima ekstenzivne poljoprivredne proizvodnje na malim agrarnim posjedima uzrokuje prenaseljenost. Ovi posjedi pod udarom robno-novčanih odnosa svojim vlasnicima nisu mogli osigurati egzistencijalni minimum. O veličini iseljavanja iz Bosne i Hercegovine u ovom razdoblju govore mnoge procjene. Prema Hadžibegoviću¹⁷ najrealnije je da se broj iseljenika iz BiH u vrijeme austrougarske vlasti kretao između 120 i 130 tisuća osoba. Međutim, važno je naglasiti da je postojala izvjesna ravnoteža između ukupnoga broja iseljenih i doseljenih u Bosnu i Hercegovinu u ovome razdoblju.

¹⁶ Usp. *isto*.

¹⁷ Usp. *isto*.

Tablica 1.: Stanovništvo Bosne i Hercegovine prema popisima

Godina popisa	ukupno stanovništvo	broj kućanstava	prosječan broj članova kućanstva	stanovnici na km ²
1879.	1,158.440	–	–	22,6
1885.	1,336.091	226.699	5,9	26,1
1895.	1,568.092	257.493	6,1	30,6
1910.	1,898.044	310.339	6,1	37,1
1921.	1,890.440	–	–	36,9
1931.	2,323.555	398.238	5,8	45,1
1948.	2,564.308	498.116	5,1	50,1
1953.	2,847.459	565.212	5,0	55,6
1961.	3,277.948	706.107	4,6	64,0
1971.	3,746.111	848.545	4,4	73,2
1981.	4,124.256	1,030.689	4,0	80,6
1991.	4,377.033	1,207.098	3,6	85,5
2013.*	3,531.159	–	–	69

Izvor: Agencija za statistiku BiH–Demografija¹⁸

Iz 1. tablice vidimo da su najveće demografske ekspanzije zabilježene u razdobljima između dvaju svjetskih ratova i nakon Drugoga svjetskoga rata. Naime, u razdoblju između 1926. i 1930. broj rođenih na 1000 stanovnika iznosio je iznad 40, što je Bosnu i Hercegovinu svrstavalo u područja s najvišim stopama nataliteta u bivšoj Jugoslaviji.¹⁹ Nakon Drugoga svjetskoga rata Bosna i Hercegovina bilježit će naglo opadanje nataliteta tako da će u manje od 30 godina od visokonatalitetnog područja postupno prijeći u nisko natalitetno i sa stopama nataliteta približiti se Sloveniji i Hrvatskoj u razdoblju prije raspada bivše države.²⁰ Uzrok tog demografskog usporavanja ekonomska je modernizacija, ali sigurno i proces emigracije koji se nastavio kroz sva razdoblja. Prema Markotiću²¹ intenzivnije iseljavanje u prekomorske zemlje karakteristično je za razdoblje do svjetske ekonomske krize i za neposredno razdoblje uoči Drugoga svjetskoga rata. Međutim, najveći intenzitet iseljavanja dosegnut je u razdoblju od 1948. do 1991.²² kada je ukupno iseljeno

¹⁸ „Demografija 2014.“ TB 02., Agencija za statistiku BiH, Sarajevo, 2014., str. 17.

¹⁹ Usp. I. Bošnjović, *Demografska crna jama...*, str. 68.

²⁰ Usp. *isto*.

²¹ Vidi Ante MARKOTIĆ, *Demografski razvitak Hercegovine*, Mostar, 1983.

²² Usp. Ilijaš BOŠNJOVIĆ, „Demografska budućnost i djelotvorna polikulturalna zajednica Bosne i Hercegovine“, *Pregled*, 2006., br. 3., str. 181.

1,046.649, a useljeno 316.157 stanovnika. To znači da se iz Bosne i Hercegovine u tom razdoblju iseljavalo u prosjeku više od 24.000 stanovnika godišnje, a useljavalo u prosjeku godišnje nešto više odo 7.000 ljudi. Međutim, značajan dio ovoga iseljavanja odnosio se na iseljavanje u druga područja i središta s većim socioekonomskim mogućnostima u tadašnjoj državi (u prvome redu Hrvatsku, Srbiju i Sloveniju), ali i države Zapadne Europe i prekoceanske države. Sredinom šezdesetih godina prošloga stoljeća iz Hercegovine je krenuo jedan od najjačih migracijskih valova prema Zapadnoj Europi, prije svega u SR Njemačku (81,6 % od ukupnoga broja).²³ Za razliku od većine prijašnjih migracija u prekomorske zemlje, koje su imale karakter trajnog iseljavanja, migracije u socijalističkom razdoblju u zemlje Zapadne Europe uglavnom su privremenog karaktera. Ipak značajan broj ovih privremenih emigranata u sebi je krio dobar dio onih koji će postati stalno stanovništvo zemalja u kojima je zaposleno. Iako imamo istraživanja o opsegu i karakteristikama migracija u ovome razdoblju (Bošnjović, Markotić), nijedno se istraživanje ne bavi suprotnijim pitanjima utjecaja emigracije na stanovništvo koje je ostajalo u zemlji. Naime, ovaj je utjecaj morao biti značajan jer je većina emigranata u zemlje Zapadne Europe kod kuće ostavljala svoje obitelji. Oni su redovito dolazili svojim kućama u vrijeme odmora i blagdana. Ti su ljudi u zemlji emigracije stjecali radne navike i usvajali društvene norme koje su prilikom povratka kući sigurno širili na svoje ukućane i širu zajednicu.

Socijalističko razdoblje karakterizira i proces demografske tranzicije koja se intenzivira od 50-ih godina prošloga stoljeća usporedo s intenzivnom industrijalizacijom zemlje, širenjem zdravstvene zaštite i obrazovanja. Demografska tranzicija očituje se kroz promjene u strukturi stanovništva uzrokovane padom nataliteta te produljenjem životnoga vijeka. Bošnjović²⁴ ukazuje na specifičnost demografske tranzicije u Bosni i Hercegovini, odnosno tadašnjoj bivšoj državi, koju karakterizira uznapređovalost ovoga procesa u odnosu na stupanj ekonomskoga razvitka zemlje. Ukratko, još prije rata Bosna i Hercegovina doživjela je demografsku zrelost karakterističnu za ekonomski visokorazvijene države dok je u tehnološkom i gospodarskom smislu osta-

²³ Usp. A. MARKOTIĆ, *n. dj.*, str. 207.

²⁴ Vidi I. BOŠNJOVIĆ, *Demografska crna jama...*

la nerazvijena. Alica Wertheimer-Baletić²⁵ taj proces naziva „kvaziposttranzicijom“ ili „induciranom posttranzicijom“ koja nastaje uslijed specifičnih čimbenika nevezanih za visokorazvijene strukture gospodarstva. Odnosno, ti su čimbenici bili izraz posebnih limitirajućih čimbenika koji su djelovali na smanjivanje nataliteta u uvjetima slabije razvijenosti. U Bosni i Hercegovini jedan je od razloga uznapredovale demografske tranzicije sigurno treba tražiti u utjecaju migracija, ali i u ukupnom ekonomskom i društvenom okružju, kao i u uzročno-posljedičnom odnosu ovih čimbenika.

Ipak, najveća migracijska kretanja u Bosni i Hercegovini zabilježena su u prvoj polovici 90-ih godina, odnosno za vrijeme ratnoga sukoba, zbog čega ove migracije možemo okarakterizirati kao prisilne. Popis stanovništva, koji je urađen uoči rata 1991. godine, zabilježit će 4,38 milijuna stanovnika, što će biti dotad najveći zabilježen broj. U ratnim sukobima, koji su nakon toga uslijedili, stradao je velik broj osoba, a mnogi su i zauvijek napustili zemlju. Točan broj stradalih još uvijek nije utvrđen i za sada se koriste razne procjene. Istraživačko dokumentacijski centar, nevladina organizacija iz Sarajeva, procjenjuje da je za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1992. do kraja 1995. godine stradalo 97.207 osoba, od čega je 80.545 ubijeno dok se 16.662 osoba vodi nestalima.²⁶ Mnogi osporavaju ove procjene i smatraju da je stradao puno veći broj osoba. UNDP-ovo izvješće o humanom razvoju²⁷ navodi da je u Bosni i Hercegovini za vrijeme ratnih sukoba, prema nekim procjenama, ubijeno ili se vodi nestalima oko 258.000 osoba, odnosno 5,9 % njezina prijeratnoga stanovništva. Isto izvješće navodi da je 1995. godine unutar zemlje bilo raseljeno 1,282.000 osoba. Prema procjenama Helsinškog komiteta za ljudska prava u BiH,²⁸ Bosna i Hercegovina je do kraja rata imala 1,2 milijuna izbjeglih i prognanih izvan zemlje. Iz ovoga možemo zaključiti da je za vrijeme ratnih sukoba oko 50 % stanovništva, prema popisu iz 1991. godine, bilo primorano promijeniti svoje mjesto prebivališta.

²⁵ Vidi Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, „Razmatranja o posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, god. XXXVII., 2005., br. 1., str. 377. – 388.

²⁶ Usp. Marko ATTILA HOARE „What do the figures for the Bosnian war-dead tell us?“, *Greater Surbiton*, 4. I. 2008., <http://greatersurbiton.wordpress.com/2008/01/04/what-do-the-figures-for-the-bosnian-war-dead-tell-us/>, (2. III. 2017.).

²⁷ Vidi „Human Development Report“, *UNDP Bosna i Hercegovina*, 2006., str. 21.

²⁸ Usp. *Izvještaj o stanju ljudskih prava u BiH*, Sarajevo, 1998.

Kako bi se procijenio stvaran demografski gubitak, procjene o poslijeratnom broju stanovnika treba usporediti s brojem koji bi utvrdio redovan popis stanovništva 2001. godine da nije bilo rata. Bošnjović²⁹ pouzdano tvrdi da nije bilo rata, Bosna i Hercegovina bi u 2001. godini brojila 4,539.000 stanovnika. Na temelju toga procjenjuje realan demografski gubitak do ožujka 2001. godine od najmanje 739.000 stanovnika (računajući prema procjenama stanovništva Agencije za statistiku) do, prema njegovu mišljenju, najviše 1,039.000 stanovnika.

2. Demografska slika i migracije danas

Zbog političkih nesuglasica prvi poslijeratni popis stanovništva urađen je tek 2013. godine. Rezultati ovoga popisa iz više se razloga osporavaju i još nisu u potpunosti objavljeni. Poznato je da prema tom popisu stanovništvo u BiH broji 3,53 milijuna, što u odnosu na prethodan popis predstavlja smanjenje nešto više od 800.000 stanovnika. U 2. tablici prezentirana je struktura stanovništva po starosnim skupinama prema popisima stanovništva od 1971. godine: 0 – 14, 15 – 65 i 65 i više godina starosti. Starosna kohorta od 15 do 65 godina radni je kontingent stanovništva. Naime, prema radnom zakonodavstvu BiH i međunarodnim konvencijama 15 godina starosti dobna je granica za zasnivanje radnoga odnosa dok je 65 godina starosti dobna granica za odlazak u starosnu mirovinu (iako mnoge osobe starije od 65 godina odlučuju raditi). Uspoređujući strukturu stanovništva prema posljednjem popisu sa strukturom stanovništva iz prijeratnih popisa stanovništva, iz 2. tablice vidimo da su promjene starosne strukture stanovništva najizraženije u najmlađoj i najstarijoj dobnoj skupini, odnosno u skupinama 0 – 14 i 65 godina i više. U razdoblju od 1971. do 2013. godine udio stanovnika od 0 do 14 godina smanjio se s 34,4 na 15,4 % dok se udio stanovnika sa 65 godina i više povećao sa 4,7 na 14,2 %. Također, vidimo da je značajno povećanje udjela stanovništva radne životne dobi od 15 do 64 godina u ukupnom stanovništvu zemlje. Bez obzira na to što se udio radne kohorte stanovništva povećao, zbog pada ukupnoga broja stanovništva ovaj se broj u apsolutnom iznosu ipak smanjio u odnosu na prijeratni popis stanovništva.

²⁹ Vidi I. Bošnjović, *Demografska budućnost...*, str. 3.

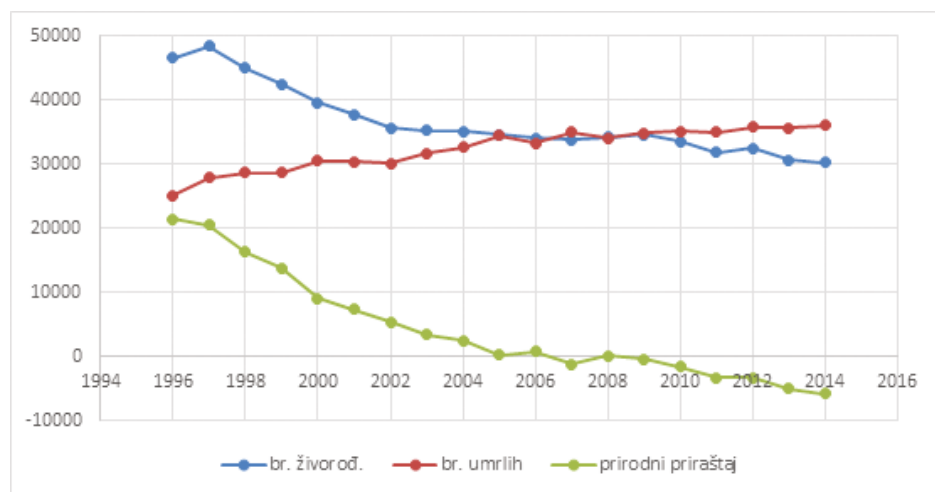
Tablica 2. : Ukupno stanovništvo prema popisima i starosna struktura u postotcima

	popis 1971.	popis 1981.	popis 1991.	popis 2013.
Ukupno	3,74 milijuna	4,12 milijuna	4,37 milijuna	3,53 milijuna
0 – 14	34,4	27,5	23,5	15,4
15 – 64	60,5	66,2	67,7	70,4
65 +	4,7	6,1	6,5	14,2

Izvor: Agencija za statistiku BiH

Kao što se vidi iz 1. slike, od 1996. godine, odnosno od svršetka rata, očigledan je pad prirodnoga priraštaja stanovništva uzrokovan ponajprije padom nataliteta. Negativan prirodni priraštaj bilježi se od 2007. kada je prvi put broj umrlih prerastao broj živorođenih za 1.209 osoba. Prirodni je priraštaj u daljnjem padu od 2010. godine.

Izvor: BiH Agencija za statistiku³⁰

Graf 1.: Prirodno kretanje stanovništva u BiH od 1996. do 2014. godine

Prema podacima prikazanim na slici br. 1 možemo uočiti pad broja umrlih. Najviša je stopa smrtnosti u poslijeratnom razdoblju zabilježena 1996. godine: 6,9 umrlih na tisuću stanovnika, što je pad u odnosu na stopu zabilježenu u 1991. godini od 7,2 umrlih na tisuću stanovnika. Prosječna starost umrlih u poslijeratnom se razdoblju stalno povećava, što se može uzeti kao afirmativna činjenica i potvrda relativno dobre kvalitete života u Bosni i Hercego-

³⁰ „Demografija 2015.“, Agencija za statistiku BiH, Sarajevo, 2015., str. 23.

vini. Prema posljednjim podacima za 2014. godinu prosječna starost umrlih muškaraca bila je 70,4 godina, a žena 75,8 godina.³¹Kako pojašnjava Alica Wertheimer-Baletić³², brojčano niske stope nataliteta, odnosno fertiliteta, mortaliteta i prirodnoga prirasta općenito su bitno obilježje posttranzicijske etape u razvoju stanovništva koje su određene sociopsihološkim i sociokulturnim čimbenicima.

Opadanje nataliteta možemo povezati s određenim čimbenicima karakterističnima za bosanskohercegovačko stanovništvo. To su prije svega niska stopa nupcijaliteta i relativno visoka stopa divorcijaliteta te niske stope fertiliteta. Naime, stopa sklopljenih brakova na tisuću stanovnika u poslijeratnom je razdoblju dosta niska i dugoročno padajuća – kretala se od najviše 6,2 promila u 2007. i 1998. godini do 5,2 promila u 2014. godini. Međutim, niska stopa nupcijaliteta za Bosnu i Hercegovinu nije nikakva novina. U prijeratnome razdoblju stopa nupcijaliteta bila je u stalnome padu. Pad ispod 8 promila imamo nakon 1989. godine da bi 1991. iznosila 6,5 na tisuću stanovnika. Pored niske stope nupcijaliteta za Bosnu i Hercegovinu je karakteristična i relativno visoka stopa razvoda. Za prijeratno razdoblje Bošnjović³³ navodi da Bosna i Hercegovina s obzirom na stupanj ekonomskoga razvitka ima relativno visoku stopu divorcijaliteta: u 1981. godini ona je iznosila 93,3 na tisuću sklopljenih brakova. Najviša stopa divorcijaliteta zabilježena je 1975. godine kada je zabilježeno 126 razvedenih brakova na tisuću sklopljenih da bi krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina ova stopa pala i u 1991. godini imala najnižu vrijednost od 56,3 promila. Stopa divorcijaliteta u poslijeratnome razdoblju u stalnom je porastu. Prema posljednjim podacima Agencije za statistiku BiH³⁴ u 2014. godini stopa divorcijaliteta u odnosu na broj sklopljenih brakova dosegla je 144 promila. U skladu s padom nataliteta i stope fertiliteta u stalnom su opadanju. Od 1996. godine najdrastičnije smanjenje specifičnih stopa fertiliteta³⁵ imamo za dobne skupine 15 – 19 i 20 – 24 godine

³¹ Usp. „Demografija 2014...”

³² Usp. Alica WERTHEIMER-BALETIĆ, *n. dj.*, 2005.

³³ Vidi I. BOŠNJOVIĆ, *Demografska crna jama...*, str. 69.

³⁴ Vidi „Demografija 2014...”

³⁵ Specifična stopa fertiliteta odnos je između broja živorođene djece od majke određene starosti prema 1.000 žena iste starosne dobi.

s 30,7 i 107,6 na stope od 10,7 i 48,6 u 2014. godini. Od 1996. godine stopa ukupnoga fertiliteta smanjena je s 1,647 na stopu od 1,258 u 2014. godini.

Pad nataliteta prati i smanjenje veličine domaćinstva. Prosječan broj članova domaćinstva u Bosni i Hercegovini smanjen je s četiri člana po domaćinstvu 1980. godine na 3,6 u 1991. godini da bi u poslijeratnome razdoblju, prema procjenama Ankete o potrošnji domaćinstva u BiH, za 2007. godinu prosječna obitelj u Bosni i Hercegovini brojila svega 2,27 člana.³⁶ Ovu pojavu prati rast broja samačkih ili jednočlanih obitelji i drastično smanjenje broja četveročlanih i višečlanih obitelji.

Sljedeća slika ilustrira piramidu stanovništva prema popisu iz 2013. godine. Vidimo da su najbrojnije osobe srednje životne dobi. Ako uzmemo u obzir postojeće pojave, pad nataliteta te produženje životnoga vijeka, u budućnosti možemo očekivati da će piramida polako ali sigurno poprimiti oblik dijamanta: najbrojnije će biti osobe starije životne dobi, a najmalobrojnija djeca.

Graf 2.: Stanovništvo BiH prema starosti po petogodištima i spolu (Popis 2013.)

Izvor: Agencija za statistiku BiH

³⁶ U vrijeme pisanja rada podatci o veličini kućanstva prema posljednjem popisu stanovništva nisu bili dostupni.

2.1. Pokazatelji o migracijama

Puno je pokazatelja o sve masovnijem odlasku iz Bosne i Hercegovine. Na ovaj je proces utjecalo nekoliko *pull* čimbenika. To je prije svega pridruživanje Republike Hrvatske Europskoj uniji, što građanima BiH, koji imaju državljanstvo RH, otvorilo mogućnost legalnoga rada i kretanja u državama EU-a. Zatim, zaključivanje sporazuma o zapošljavanju između BiH i Slovenije te BiH i Njemačke kao i promjena migracijske politike EU-a, koja ide u smjeru stalnoga olakšavanja i poticanja useljavanja za zemlje EU-a određenih deficitarnih zanimanja kao što su informatičari, liječnici, matematičari, istraživači i drugi visokokvalificirani radnici, stručnjaci i studenti (Direktiva EU-a o plavoj karti), otvara mogućnosti zapošljavanja za visokoobrazovane emigrante u ovim zemljama. Važno je spomenuti i društvene mreže između ljudi u dijaspori i stanovništva u BiH koje se danas lakše nego ikada prije održavaju preko interneta i elektroničkih društvenih mreža kao što je Facebook i slično. Iako je ovo područje neistraženo, sve upućuje na to da ove mreže pomažu protok informacija i pomoći, što omogućava lakši pronalazak posla i zapošljavanje u emigraciji. Važno je spomenuti i potisne (*push*) čimbenike, kao što je visoka nezaposlenost, ograničene mogućnosti zapošljavanja, besperspektivnost zbog političke nestabilnosti i zaostajanje u gospodarskim i društvenim procesima. Pretpostavimo li da je migracija selektivan proces u smislu da se na njemu odlučuju najsmjeliji, najsposobniji i oni koji su u punoj životnoj snazi te spremni učiti i prilagođavati se, znači da Bosnu i Hercegovinu napušta najkvalitetnije i najvitalnije stanovništvo.

Posljednja publikacija Svjetske banke *Migration and Remittances Factbooks*³⁷ daje uvid u posljednje procjene migracijskih kretanja u svijetu. Uz metodološke napomene o nepouzdanosti i nekonzistentnosti informacija o migracijama te nemogućnosti praćenja ilegalnih migracija i plaćanja izvan bankarskoga sustava, Svjetska banka na temelju službene statistike Bosnu i Hercegovinu svrstava u skupinu prvih deset zemalja svijeta s najvećim postotkom emigranata te najznačajnijim priljevom doznaka iz inozemstva. Naime, prema

³⁷ Vidi *World Bank, Migration and Remittances: Factbook 2016*, 3. izdanje, Washington, 2016., <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/23743/9781464803192.pdf>, (2. III. 2017.).

procjenama Svjetske banke³⁸ za 2013. godinu broj emigranata iz Bosne i Hercegovine iznosio je 1,699.900, što iznosi oko 44.5 % ukupne populacije. Od ovog broja 21.877 su izbjeglice,³⁹ od kojih je više od 15.000 u Srbiji. Glavne države odredišta za emigrante iz BiH su Hrvatska, Srbija, Njemačka, Austrija, Sjedinjene Države, Slovenija, Švedska, Švicarska, Australija i Kanada. Od ukupnog broja svega je 14 % visokoobrazovanih. Ove se procjene poklapaju sa službenim procjenama Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice,⁴⁰ u čijem se izvješću navodi da ova procjena pokazuje samo ukupan broj osoba koje su rođene u BiH, a žive u inozemstvu, što ne obuhvaća njihove potomke rođene u zemljama prijma. Iako Ministarstvo ne raspolaže podacima o potomstvu, odnosno drugoj generaciji emigranata iz BiH, procjenjuje se da broj osoba podrijetlom iz BiH koje žive u inozemstvu iznosi oko 2 milijuna.⁴¹

Iste procjene za 2013. godinu govore da je Bosna i Hercegovina bila imigracijsko odredište za 23.200 osoba (0,6 % ukupnoga stanovništva) koje dolaze iz Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Slovačke, Makedonije, Slovenije, Njemačke, Rumunjske, Austrije i Ruske Federacije.

U 3. tablici prezentirane su procjene o iznosu doznaka u Bosnu i Hercegovini i iz Bosne i Hercegovine od 2006. do 2014. prema novoj definiciji i podjeli doznaka. Naime, nova definicija međunarodnih doznaka (*remittances*) korištena u šestom izdanju Međunarodnog monetarnog fonda⁴² doznake dijeli na dvije komponente – kompenzacijske doznake i osobne transfere. Kompenzacijske se doznake odnose na zarađene plaće, mirovine ili slično. Osobni transferi uključuju novčane transakcije migranata, odnosno fizičkih osoba prema obitelji ili nekoj drugoj osobi u zemlji podrijetla. Osobne doznake sadrže i kapitalne transfere između kućanstava, no podatke o ovim transakcijama za većinu je zemalja teško dobiti.

³⁸ Usp. *isto*, str. 81.

³⁹ Usp. *isto*.

⁴⁰ Vidi *Informacija o stanju iseljeništva*, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, Sarajevo, 2016.

⁴¹ Usp. *isto*, str. 5.

⁴² Vidi *Balance of Payment Manual and International investment Position Manual*, 6. izdanje, Washington, 2009., <https://www.imf.org/external/pubs/ft/bop/2007/pdf/bpm6.pdf> (2. III. 2017.).

Tablica 3.: Iznos ulaznih i izlaznih doznaka u Bosni i Hercegovini u milijunima USD

	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.	2013.	2014.
Ukupne ulazne doznake	2.149	2.686	2.718	2.127	1.822	1.958	1.846	1.947	2.086
naknade	560	739	818	695	479	530	472	471	519
osobni transferi	1.589	1.947	1.899	1.432	1.343	1.429	1.374	1.475	1.567
ukupne izlazne doznake	55	65	55	55	46	52	47	48	51
naknade	14	15	17	15	13	13	11	11	9
osobni transferi	41	50	38	40	34	39	36	38	42

Izvor: Svjetska banka⁴³

S obzirom na veličinu emigracije u odnosu na broj imigranata u Bosnu i Hercegovinu, ne iznenađuje da doznake iz inozemstva višestruko premašuju iznos doznaka koje izlaze iz Bosne i Hercegovine. Godišnji iznos doznaka u apsolutnim se iznosima kreće između 2,7 milijarde, što je najveći iznos zabilježen 2008., odnosno uoči ekonomske krize, i 1,8 milijarde dolara u 2010. kada je ekonomska kriza bila u punu zamahu. Iako su iznosi doznaka iz Bosne i Hercegovine znatno niži i variraju između 46 i 65 milijuna USD, i kod ovih doznaka možemo primijetiti sličan obrazac u fluktuaciji. Osim toga, vidimo da se priljev doznaka pokazao prilično otpornim na negativne ekonomske pojave i nastavljen je njihov relativno stabilan priljev u BiH. Posljednjih godina iznos doznaka blago raste, što je i očekivano, s obzirom na ekonomski oporavak u zemljama iz kojih stižu, ali i uslijed stvaranja nove ekonomske dijaspore zbog odlaska radno sposobna stanovništva iz BiH. Kod ovih podataka treba imati na umu da su temeljeni na službenoj statistici bankarskoga prometa. Prema nekim procjenama većina doznaka u Bosnu i Hercegovinu stiže neformalnim kanalima i prema njima ukupne doznake iznose oko 6 milijardi dolara godišnje.⁴⁴ Doznake iz inozemstva čine značajan udio u BDP-u Bosne i Hercegovine. Prema podatcima World Bank Data za 2015. doznake iz inozemstva u BiH činile su 11,1 % BDP-a države.⁴⁵ Iznos doznaka u prosjeku je šest puta veći od iznosa izravnih stranih investicija u BiH i tri puta

⁴³ World Bank..., str. 81.⁴⁴ Usp. Nermin ORUČ, *Remittances and development: The case of Bosnia*, 2011., <http://www.mhrr.gov.ba/iseljenistvo/Istrazivanja/default.aspx?id=1766&langTag=bs-BA>, (2. III. 2017.).⁴⁵ Usp. *World Development Indicators*, Washington, 2016., <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/23969>, (2. III. 2017.).

veći od prosječnoga iznosa razvojne pomoći.⁴⁶ Doznake čine značajan udio u dohotku mnogih kućanstava. U istraživanju o utjecaju doznaka iz inozemstva na siromaštvo i nejednakost u Bosni i Hercegovini rađenu na temelju podataka o potrošnji kućanstva iz 2007. godine, Oruč⁴⁷ zaključuje da ove doznake u većini slučajeva ne idu prema siromašnima. Naime, doznake su usmjerene uglavnom prema bogatim kućanstvima i doznake koje oni primaju dvostruko su veće od doznaka koje se pošalju siromašnim kućanstvima. Također, većina doznaka ide u ruralna područja i u većini slučajeva prema kućanstvima na čijem je čelu žena.⁴⁸

Zaključno razmatranje

Razmjer migracijskih kretanja na području Bosne i Hercegovine ogroman je ne samo u prošlosti nego i danas. Na ovu činjenicu upućuje demografska statistika, kao i sva dosadašnja istraživanja. U prošlosti, prije Drugoga svjetskoga rata, migracijski saldo na području Bosne i Hercegovine nije bio negativan i migracije su doprinijele bržem razvoju Bosne i Hercegovine. Naime, imigranti iz razvijenih krajeva sa sobom su donijeli nove tehnologije, radne navike, društvene norme, kulturu..., što je pomoglo razvojne procese u zemlji. Nakon Drugoga svjetskoga rata migracijski se saldo mijenja i Bosnu i Hercegovinu u prosjeku godišnje napušta oko 17.000 ljudi da bi rat i poslijeratne okolnosti dodatno doprinijele intenziviranju ovoga procesa. Danas se Bosna i Hercegovina nalazi među prvih deset zemalja svijeta po broju emigranata u odnosu na broj stanovnika. Međutim, osim istraživanja rađenih o utjecaju novčanih transfera, utjecaj migracija na stanovništvo i njegove karakteristike nedovoljno je istražen. Mnoga istraživanja o migracijama u svijetu ukazuju na utjecaj migracija na sustav socijalnih normi, radne navike, razvoj poduzetništva i slično. S obzirom na razmjer migracija u Bosni i Hercegovini ovi utjecaji sigurno nikad nisu bili zanemarivi. Pored ovih pitanja ostaje otvoreno pitanje utjecaja migracija na demografsku tranziciju. Naime, kako u svojoj pozna-

⁴⁶ Usp. Nermin ORUČ – Esmeralda SHEHAJ, *Migracije kao jedan od sistema socijalne zaštite: Analiza efekata doznaka iz inozemstva na siromašne i nejednakost u Albaniji i Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2015.

⁴⁷ Usp. N. ORUČ, *n. dj.*

⁴⁸ Usp. *isto*.

toj tezi navodi Bošnjović, stanovništvo Bosne i Hercegovine još je prije rata doživjelo demografsku zrelost karakterističnu za ekonomski visokorazvijene države dok je u tehnološkom i gospodarskom smislu zemlja ostala nerazvijena. Alica Wertheimer-Baletić ovaj proces naziva „kvaziposttranzicijom“ ili „induciranom posttranzicijom“ koja nastaje uslijed specifičnih čimbenika nezvanih za visokorazvijene strukture gospodarstva. Jedan od razloga ove uznapredovale demografske tranzicije vjerojatno se nalazi i u utjecaju migracija, što je potrebno istražiti.

Kako u svijetu tako i kod nas promijenio se obrazac migracija u odnosu na prijašnja razdoblja i migracijske valove. Za razliku od prijašnjih migracija, danas u većini slučajeva odlaze cijele obitelji koje u zemlji odredišta najčešće ulažu u svoje obrazovanje, stjecanje novih vještina i slično. Prije, u namjeri da se jednoga dana vrate kući, najčešće su supruge ostajale kod kuće i brinule o ovisnim članovima obitelji. Pored novčanih doznaka oni su u svoje obitelji i zajednice prenosili i druge, teže opipljive vrijednosti kao što su navike, vještine, odnos prema radu i slično što je sigurno imalo pozitivan učinak na razvoj.

Nesumnjivo je da ljudska migracija ostavlja veće ili manje socijalne, ekonomske i kulturološke posljedice, kako na područje podrijetla tako i na novo odredište emigranata. Danas migracije više nego ikada utječu na strukturu sve malobrojnijeg i demografski starijeg stanovništva Bosne i Hercegovine te dodatno ubrzavaju proces depopulacije. S obzirom na to da najbrojniju skupinu onih koji napuštaju Bosnu i Hercegovinu čine zapošljivi mladi ljudi u fertilnoj dobi, kojih prema procjenama Svjetske banke u poslije daytonskom razdoblju ima oko 1,699.900, ovo ostavlja ozbiljne posljedice na demografsku sliku zemlje, funkcioniranje sustava socijalnoga osiguranja i prospekte razvoja Bosne i Hercegovine. S druge strane, iako nedovoljno istražene, postoje indicije da Bosna i Hercegovina predstavlja poželjno odredište imigranata.

Iz dostupne demografske statistike vidimo da za Bosnu i Hercegovinu najveći problem predstavlja niska stopa nataliteta. U slučaju da ne dođe do bitnoga zaokreta u politici, može se očekivati da će se smanjenje broja živorođenih i pad prirodnoga priraštaja, odnosno depopulacija nastaviti i u budućnosti. Nastave li se postojeće negativne pojave, Bosna i Hercegovina imat će sve manje stanovnika uz tendenciju rasta prosječne starosti. Ove

nepovoljne promjene u strukturi stanovništva uzrokovat će, s jedne strane, smanjenje ponude radne snage i negativno se preslikati na ukupnu gospodarsku aktivnost u zemlji dok će, s druge strane, povećanje udjela osoba starije životne dobi u ukupnom stanovništvu zemlje uzrokovati pritisak na proračun i socijalne fondove. Ako se pokaže ireverzibilnom, migracija će dodatno ubrzati depopulaciju jer emigracija kao i mortalitet čine negativnu sastavnicu ukupnoga kretanja stanovništva. Ovo će doprinijeti dodatnom gubljenju ekonomske i demografske baze te vitalnosti i kreativnog potencijala stanovništva. U perspektivi su sasvim izgledni problemi vezani za sve brojnije stanovništvo starije životne dobi, koji će se očitovati kroz financijski pritisak na fondove socijalnoga osiguranja i izdvajanja na socijalnu zaštitu osoba starije životne dobi. Breme financiranja ovih sustava nosit će sve malobrojnija današnja djeca.

Bosanskohercegovačka dijaspora neiskorišten je razvojni i demografski potencijal zemlje. Današnji migranti koji su više usmjereni na stjecanje obrazovanja, radnih vještina i iskustva mogu postati pokretači novih razvojnih procesa u zemlji. Facilitator razvoja i promjena treba biti država koja ovo treba prepoznati. Na kraju, jedino novi razvojni procesi koji bi zemlju u socioekonomskom smislu približili zemljama sadašnje emigracije mogu zaustaviti procese iseljavanja i potaknuti demografsku obnovu.